

ТМ	Г. XXXI	Бр. 1	Стр. 95 - 112	Ниш	јануар - март	2007.
----	---------	-------	---------------	-----	---------------	-------

UDK 316.344.23(497.11)"199/200"

Прегледни научни рад
Примљено: 07.05.2006.

Оливера Павићевић
Биљана Симеуновић-Патић
ИКСИ
Београд

СРЕДЊА КЛАСА И ЊЕНЕ ОДЛИКЕ У СРБИЈИ НОВИЈЕГ ДОБА

Резиме

Предмет рада су историјски развој и карактеристике средње класе друштва, уз посебан осврт на развитак и трансформације средњих слојева у Србији током последњих деценија. У разматрању о средњој класи у Србији данас, испитује се одрживост и домет једне од релативно честих констатација у јавном дискурсу о новијој историји српског друштва, оне која се односи на "пропаст средње класе". Централна тема у раду јесте питање да ли је тектонска друштвена криза током последњих петнаестак година довела до нестанка, потпуног материјалног и социјалног слома средњих слојева, односно да ли је незауостављиво богаћење припадника владајућих политичких и бирократских структура из претходног режима довела до екстремне поларизације друштва, уз маргинални остатак. Закључци рада јесу да је средња класа у Србији тек "оквирно" преживела 90-е, да је током интензивне друштвене кризе делимично озлеђена, декомпована и диференцирана, те да су наведени процеси и начин на који су се одвијали евентуално оставили и неке непожељне последице на њен "конструктивни потенцијал". У том смислу разматрана теза остаје само делимично потврђена.

Кључне речи: средња класа, средњи слојеви, Србија, друштвена транзиција

Уводни осврт: општи појам и трансформације средње класе

Постоји неколико нивоа поједностављивања појма средње класе, у којима се она неисторијски посматра као средишњи слој који увек обезбеђује друштвену равнотежу. Уз то, тај се појам неретко неоправдано хомогенизује пренебрегавајући да средња класа обухвата различите сегменте који су често међусобно интересно супротстављени, посебно у периодима друштвених криза. Инсистирање на хармонизацијској улози средње класе којом она ублажава сукоб основних класа и сузбија потпуну поларизацију друштва произилази, како је запазио Аљоша Мимица, из неадекватног коришћења модерних социолошких појмова у различитим историјским и друштвеним контекстима, при чему се деветнаестовековни појам средње класе "поставља као средство описивања и објашњења социјалне структуре свих претходних сложених друштава".¹ Тако се средња класа у социолошкој литератури јавља и као апстрактна представа која нема и не односи се на конкретан социјални садржај. Италијански социолог Гаetano Моска говорио је о средњој класи као класи која својом умереношћу и толеранцијом мири крајности: стабилност и просперитет друштва он види у бројности и позицији средње класе, верујући да је демократски поредак најстабилнији тамо где је она најразвијенија.

Покушаји да се средња класа у модерном смислу препозна и у неким старим цивилизацијама базирају се, поред осталог, на сличности друштвених перспектива модерне средње класе и оне која је стајала пред античком буржоазијом: то је перспектива вечите неизвесности пред могућностима успона и пропасти у расподели друштвених позиција. Један део тих слојева успевао је да образује новчану аристократију моћнију и од латифундијског племства, док се други, знатно већи, спуштао у редове градске сиротиње. Макс Вебер указује да се у предкапиталистичком добу могу наћи тек наговештаји идентичног економског положаја, али не и духовног и политичког бића модерне средње класе. У грчком полису и римским градским заједницама било је слојева привидно сличних модерним средњим слојевима, који су заузимали посебан положај у односу на патриције и плебејце, положај који су обавијали велом култа и религијске мистичности. У касном средњем веку средња класа постиже бројне успехе и даје главно обележје том периоду: привредним животом овладава новчана трговина, а првобитно јединство средње класе бива постепено нарушавано диференцијацијом на основу финансијских мерила. Конституишу се све дубље границе између ниже и више средње класе, између трговаца и занатлија, капиталиста и радника.

¹ Аљоша Мимица, *Оглед о средњој класи: преглед развоја једног социолошког појма*, ИИЦ ССО Србије, Београд, 1983, 10.

Јавља се међусобна мржња. Осујећени и развлашћени рани пролетери, уплашени ситни сопственици, осиромашени витезови, богати трговци, сви они сачињавају узаврело друштвено гротло из кога се рађа индивидуализовани појединац у модерном смислу речи. Принципи новчане привреде постају водећи, цени се способност за конкуренцију, не бирају се средства за постизање циља, лични пословни односи претварају се у безличне. Првобитна једнакост свих занатлија укључених у еснаф уступа место диференцијацији према политичком утицају и финансијским средствима. Из већих се еснафа истискују сиромашни мајстори, сиромашне калфе се спречавају у напредовању: паника је била толика да су мајстори прибегавали ванекономским мерама, тражећи од својих калфи да се закуну да неће отворити занатску радионицу без њиховог допуштења.² Ускоро је те ванекономске мере заменило тржиште које је, искључиво на основу економске ефикасности, једнима омогућавало опстанак, док је друге бацило у редове пролетаријата. Већ су се у средњем веку назирале особине које је захтевао наступајући капиталистички привредни поредак, а то је деперсонализација људских односа и обављање посла само за себе и своје личне економске интересе.

У периоду касног средњег века, услед губљења економске независности, издвојио се слој ситне буржоазије. Развлашћивање и подређивање ситних трговаца и занатлија обавља се под велом цеховских забрана и прописа. Положај ситне буржоазије карактерише несигурност и затвореност за вертикалну покретљивост: одозго је њихов положај био затворен цеховским привилегијама трговачке и финансијске буржоазије која све више постаје индустријска буржоазија и која неминовно тежи укидању ситног поседа, док је одоздо непрестано угрожен напором нижих произвођачких слојева да се домогну економске независности. Тек почетком XIX века формира се тзв. модерна средња класа, која није више разноврстан скуп чланова који су отпали од основних друштвених класа, него је економски, социјално-психолошки и политички одређена друштвена група. Средња класа схваћена уже, као ситна буржоазија, издвојила се из средњевековне средње класе, коју су сачињавали сви они слојеви који су под окриљем феудалног поретка носили нов начин производње: новчана, на тржиште усмерена производња доноси јој нараслу економску моћ која није пропраћена одговарајућим политичким и друштвеним напредком. У тежњи да освоји и те друштвене просторе, овај слој на кратко остаје јединствен, али убрзо отпочиње унутрашње раслојавање: издваја се крупна буржоазија (енглеска *gentry* или француска *noblesse de robe*) и ситна буржоазија, која представља онај део средње класе који се (бар привремено) одупире пролетеризацији, али се и

² Исто.

не успије у крупно капиталистичко власништво. Ово раслојавање предузетничког грађанства започето је много пре него што је успостављен чисти капиталистички начин производње. "Бург, као занатлијско-трговачка енклава која се усред феудалне натуралне привреде упустила у робно-новчано пословање, право је родно место модерног грађанства, али и прапостојбина раздора у његовим редовима".³ У феудалном сталешком систему средња класа је имала негативно одређен друштвени и законски идентитет: припадали су јој сви они који нису спадали ни у свештенство, ни у племство, а нису били кметови. Такав негативно одређен положај требало је да изазове интегритетни ефекат у редовима средње класе, али процес раслојавања није престајао ни у тренуцима заједничке борбе против спољашних непријатеља: "свуда се некако у то вријеме појављује разлика у статусу између *potentiores, mediocres, infeores*".⁴ Реч је о диференцирању богате трговачке олигархије, имућних занатлија и калфи који су већ закорачили у класу пролетера: назире се тријадна структура друштва, коју чине класе капиталиста, ситних буржуја и пролетаријата. Крупна буржоазија (представник трговачког и финансијског капитала) на разне начине потискује ону ситну. Крајем XIII и почетком XIV века, широм развијених европских земаља бесне борбе између крупних буржуја и ситних занатлија: кроз њих се уобличује лик ситне буржоазије, а њен класични грађански облик може се означити као репрезентативни облик ситнобуржоаске егзистенције уопште, односно средње класе у ужем смислу.

Након светских ратова у прошлом веку, развијене капиталистичке земље трпеле су брзе промене што се одразило и на средње слојеве: за њих је то период изузетне динамике. Појављују се нове научне области, мења се друштвена структура, економско и политичко уређење друштва. Долази до експанзије средњих слојева, а промене у социјалној структури су донекле замаглиле и сам појам владајуће класе која се више није могла поистоветити са скупом индивидуалних власника производних средстава. Међу макродруштвеним факторима који су условљавали промене јесте и међународна подела рада, као резултат (углавном) законитости капитала и логике његове репродукције, а њоме су одређена места појединих земаља, па и целих региона у структури светске производње и потрошње. Раст науке и технологије, успон терцијарних делатности, као и свеобухватна делатност модерне државе, увели су у друштвени живот легије службеника, техничара и интелигенције који на тржишту продају своју вештину и знања.

³ Исто, 18.

⁴ Исто, 20.

Појам и значај средње класе у социологији је проучаван са различитих идеолошких позиција, те су, сходно томе, различито и одређивани. Насупрот становиштима марксистичке теорије (према којој је одсуство власништва над средствима за производњу довољан услов за припадност радничкој класи) и предсказањима о нестанку средње класе, развија се и популизира концепт "нове средње класе" којом се садржајно обухвата нарастајући број стручњака, службеника и техничара разне врсте. Тема је све мање егзистенција средње класе, а то су све више њени генератори⁵ и њен будући развој. Новој средњој класи, која у западним друштвима доживљава замашну експанзију већ у време и након Првог светског рата, поред осталог захваљујући и чињеници да је ратна економија наглашавала тенденције ка економској концентрацији и бирократизацији,⁶ у теорији је приписиван различит значај и утицај на општа друштвена збивања.⁷ Но, преовлађујуће, "липсетовске" идеје о средњој класи као језгру савремених демократских друштава, која има стабилизујућу улогу, па чак и значајно утиче на смер и динамику развоја друштва, посебно су добиле на снази у време великих друштвених промена које су пратиле процес индустријализације, а затим и постиндустријског развоја. Те су промене, према Данијелу Белу, довеле до стварања друштва којег карактеришу два фундаментална ресурса: технологија и знање.

⁵ Рајт Милс узроке експанзије "белих оковратника" налази у промени у потражњи стручних квалификација услед неравномерне примене технологија и рационализације у привреди; проширењу и интензивирању тржишних операција на тржиштима како робе, тако и капитала, и изменама у организацији поделе рада, будући да проширене организације захтевају координацију, управљање и вођење евиденције: расту белих оковратника водили су механизми садржани унутар и између ова три правца (Рајт Милс, *Бијели оворотник: америчке средње класе*, Напријед, Загреб, 1979).

⁶ Val Burrell, "The Discovery of the New Middle Class", *Theory and Society*, Vol. 15, 3/1986: 317-349.

⁷ Није наодмет подсетити да се, према преовлађујућој школи мишљења, узроци успона фашизма и национал-социјализма након економског слома 1929. године виде у "статусној паници" припадника нижих средњих слојева који се, погођени осиромашењем, а у немогућности да се организују за одбрану својих интереса, уместо савезништву са пролетаријатом окрећу утврђивању својих статусних разлика. Национал-социјализам је, према заступницима ове тезе, био аутономни покрет старе и нове средње класе, "трећа сила" у опозицији и према капиталу и према раду: фашизам на власти интерпретиран је и као "диктатура ситне буржоазије" (према: *исто*, 335). "Привлачност деснице је", каже Хобсбаум, "била тим јача што је била већа претња положају који је заузимао средњи слој [...]. [...] Изгледало је да претња либералном друштву и свим његовим вредностима долази од стране деснице, а да претња социјалном поретку долази од стране левице. Људи из средње класе су бирали своју политику у складу са својим страховањима" (Ерик Хобсбаум, *Доба екстрема: историја кратког двадесетог века: 1914-1991*. Дерета, Београд, 2002, 97).

"Срце" постиндустријског друштва јесте класа чији капитал није сдржан у имовини, већ у вештинама и знању стеченим високим образовањем - то је превасходно класа стручњака, а чине је четири сталежа: научни, технолошки, административни и културни.⁸ Научно знање постаје највећа снага економског раста и социјалног прогреса у постиндустријској епохи и отвара се простор новој, прогресивној класи оних који поседују знања (*knowledge-class*).⁹

Питање позиционирања савремене средње класе у хијерархијској структури друштва проблематизовано је чињеницом да она, с једне стране, има извесне моћи и учешће у остваривању добити, а опет је у некој врсти најамног односа. Однос стручњака (научно-техничке интелигенције) спрема физичких радника све више се раздваја процесом раздвајања рада и знања, али положај на тржишту рада их сврстава у групацију најамника. Девалвација високих квалификација, повећање општег нивоа образовања, механизација и рационализација канцеларијског и фабричког рада, стандардизација и рутинизација рада уопште, тржишна мерљивост како физичког рада тако и духовног стваралаштва, резултати су прошлеховковне технолошке револуције. Услед структурне неухватљивости, средња се класа данас може позиционирати и као владајућа, и као "тампон" класа између два пола, али и као класа која је све ближе нижим друштвеним слојевима будући без реалне друштвене моћи. Коначно, шта је заједничко "старој средњој класи" – ситним сопственицима, трговцима, занатлијама, припадницима слободних професија и новим средњим слојевима, том шареноликом скупу разних професионалних групација (стручњака, службеника и специјалиста разне врсте), сем чињенице да се оба налазе између основних момената рада? Ако је на прелазу из феудализма у капитализам настала средња класа чији су представници власници средстава за производњу малог обима, представници нове средње класе поседују знања. Док се у *laissez faire* капитализму ситна буржоазија јавља као окосница средњих слојева, она је сведена на секундарни чинилац код савремене средње класе. "Нова средња класа" постиндустријског доба није ту где јесте због сличности са ситном буржоазијом, већ због значаја који њени припадници имају и

⁸ Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*, Basic Books, New York, 1973, 223.

⁹ Феноменом успона "нове средње класе интелигенције" посебно се бавио Алвин Гулднер, апострофирајући "културни капитал" од којег "живе" интелектуалци, а који се генерише посредством "културе критичког дискурса", и који омогућава да се "уграби" моћ како од челних бирократа државног социјализма, тако и од приватника са финансијским капиталом (Alvin Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, Seabury Press, New York, 1976; *The Future of the Intellectuals and the Rise of the New Class*, Continuum, 1979, нав. према: Ivan Szelenyi i Bil Martin, "The Three Waves of New Class Theories", *Theory and Society*, Vol. 17, 5/1988: 656).

места које заузимају у модерном капитализму: ефективно је власништво код њих замењено функцијом у процесу планирања, управљања, организовања и контроле рада. Уопште узев, савремена је средња класа врло хетерогена у погледу друштвеног положаја, висине прихода, образовања, начина живота и идеолошких убеђења својих припадника.¹⁰ Док се њени врхови по многим карактеристикама приближавају елити, владајућој класи, дотле на њеном нижем стратуму обитавају слојеви прилично ниског социјалног ранга. Стога се мора уважити унутраконфликтни карактер средње класе који јој ретко допушта да на друштвеном плану делује јединствено и на друштвене промене реагује једнако у свим својим сегментима, нарочито у периодима дубоких друштвених криза и промена.

У постсоцијалистичким друштвима, почетак транзицијских процеса је оживео дискурс о значају средње класе за стабилност и демократски развој друштва, базиран претежно на идеји да је за успостављање демократског поретка важно да у друштву постоји релативно бројна социјална групација са стабилним про-капиталистичким и про-демократским ставовима. Емпиријски су показатељи, међутим, у многим од њих упућивали не само на економски пад припадника средњих слојева током транзиције, већ и на конфундне вредносне оријентације које су неретко биле далеко од подржавања либералних вредности.¹¹

Средња класа у југословенском социјализму и њене трансформације у Србији 90-их

Упркос оновременим покушајима многих аутора да југословенско друштво представе као бескласно, социјалистичка револуција

¹⁰ Оно на шта се, пак, неретко упућује као на трајну и општу одлику припадника средње класе јесте варљива солидарност са нижим слојевима и склоност аскриптивном дефинисању "мањинских група" у тренуцима статусне панике односно "нарастања политичког беса". Тако се обимној "новој" средњој класи у новије доба на душу ставља и анти-велферистички заокрет у западним постиндустријским друштвима изнет на крилима себичног и цинично морализаторског односа средњих слојева према осталим клијентима државе благостања, односно политичко дезертерство из њених колективистичких аранжмана упркос томе што је баш та нова средња класа извукла највећу добит од прерасподеле (Клаус Офе, *Модерност и држава*, Филип Вишњић, Београд, 1999, 253-255).

¹¹ Видети нпр. Gerd Meyer, "Values, Small Life Worlds and Communitarian Orientations: Ambivalent Legacies and Democratic Potentials in Post-Communist Political Cultures", у: Detlef Pollack *et al.* (eds.) *Political Culture in Post-Communist Europe*, Ashgate, Aldershot, 2003; Rudra Sil и Cheng Chen, "State Legitimacy and the (In)significance of Democracy in Post-Communist Russia", *Europe-Asia Studies*, Vol.56, 3/2004: 347-368, итд.

заправо није укинула класну структуру друштва и није се из политичке наставила у социјалну револуцију, већ се "озаконила" кроз власт бирократије, која се поставила као "историјска персонификација" *логоса* капитала.¹² Две детерминантне карактеристике социјалистичког друштва биле су лик у коме се појављује капитал (политичка и бирократска врхушка) и проистичући доминантни волунтаризам (политички монопол). Југословенски је социјализам на прагу кризе карактерисало постојање економских неједнакости, а у класној су структури доминирала три ентитета: политички, државни и привредни менаџмент, средња класа и радничка класа.¹³

Развој друштвених односа после политичких револуција које по правилу наступају као класно нивелирајуће, обично има тенденцију диференцирања. Такав је случај био и у југословенском социјалистичком друштву. Првобитна социјалистичка акумулација капитала подразумевала је огромну регрутацију радништва из сељаштва и интелигенције (посебно техничке) из свих слојева друштва, док је модернизација производње имала за последицу умножавање средње класе уопште. Средња класа у социјалистичком друштву је хетерогена друштвена група смештена између радничке и владајуће класе: од радничке класе су је диференцирали положај и улога у друштвеној организацији рада, начин добијања и величина прихода, али и стил живота, односно животне аспирације.¹⁴ Привредни напредак земље из ране фазе југословенског самоуправног социјализма пратио је и брзи раст урбаних друштвених слојева и промене њиховог начина и стила живота који су, све до кризе осамдесетих, били оличени у растућој потрошњи, па и акумулацији материјалних ресурса: "[...] шопинг излети у иностранство, куповина плацева и градња викендица, приређивање раскошних породичних и фабричких светковина, те нападно праћење модних трендова, само су нека од бројних обележја стила живота нових урбаних средњих слојева".¹⁵ На другој страни, реприватизација и тенденција самопостављања ситног капитала (поготово у сфери услуга) започета шездесетих година, у једном моменту на већ силазној путањи југословенског социјализма кулминира "бумом" приватног сектора ("мале привреде") који је, након тешких искушења првог послератног периода када је ситно сопствеништво

¹² Миленко Перовић, *Свијест малограђанина: вриједносни систем и морална свијест малограђанства*, Аугуст Цесарец, Загреб, 1989.

¹³ Исто.

¹⁴ Весна Пешић, "Друштвена слојевитост и стил живота", у: Михаило Поповић и др. (ур.) *Друштвени слојеви и друштвена свест*, Институт друштвених наука-Центар за социолошка истраживања, Београд, 1977.

¹⁵ Данило Мркић, "Рестратификација и промена материјалног стандарда", у: Младен Лазич (ур.) *Рачји ход: Србија у трансформацијским процесима*, Филип Вишњић, Београд, 2000, 247.

било бачено на маргине друштвеног живота и таворило под подозривим оком идеолошких креатора, почео да ужива знатно већу слободу и иницијативу. И мада је учешће приватника у активном становништву током читавог социјалистичког периода ипак остајало на симболичном нивоу од свега пар процената,¹⁶ појава новог "типа" приватних предузетника специфичних социјалних и културних карактеристика била је упадљива. Весна Пешић је својевремено упутила на уздизање малограђанског менталитета, новог стила живота оличеног у "приватистичком и индивидуалистичком понашању, профитерству, потрошачкој и престижној утакмици".¹⁷

Осамдесетих година XX века, на прагу распада СФРЈ и слома социјализма, средња класа југословенског друштва је, уопште узев, обухватала ситне сопственике, традиционалне (занемарљиво) и нове (у порасту), службеничко-бирокуратске структуре, запослене у услужним делатностима, и интелигенцију. Наслеђе социјалистичког периода јесте релативно слаба развијеност урбаних средњих класа, са партиципацијом од око четвртине активне популације, као и њихов врло неравномеран секторски размештај.¹⁸ Поврх тога, како добро примећује Вујачић, "без обзира на релативно већи степен економске слободе у 'самоуправној Југославији', где се почетком осамдесетих почео развијати приватни сектор услуга (кафићи, ресторани, домаћи туризам, хемијске чистионице, итд), већи део социјалистичке средње класе радио је у државној бирократији или 'друштвеним предузећима', седео у 'друштвеним становима', зависио од државне пензије – укратко, није поседовао ону врсту економске независности која карактерише Липсетову средњу класу."¹⁹ Оно што је, поред проблематичне зависности од државе, неумерене потрошње, па и "опсеције симболима престижа" било упадљиво карактеристично за припаднике средње социјалистичке класе, јесте и противуречност села и града, располућеност између традиционалног и модерног: та ће се конфузност надаље мултипликовати, а у наступајућем ће периоду само политичко-идеолошка средства успевати да каналишу ту неуспелу и недовршену самоидентификацију припадника средњег слоја.

Рушење социјалистичке идеологије крајем 80-их година прошлог века у југословенском друштву, отворило је врата новим рушилачким идеологијама које су, заједно са симулирањем увођења тржишне економије и политичког плурализма на почетку онога што је представљено као "друштвена транзиција", нанеле несагледиве лоше последице. Грађански ратови и изолација помогли су да се вреднос-

¹⁶ Према: *исто*, 240.

¹⁷ В. Пешић, *н. д.*, 128.

¹⁸ Д. Мркшић, *н. д.*, 243.

¹⁹ Вељко Вујачић, "Година дана касније: неки проблеми консолидације демократског поретка у Србији", *Призма месечне политичке анализе*, децембар 2001, 19.

ти као што су шовинизам, ауторитарност и затвореност према свету не само одрже, већ и рашире унутар свих слојева, док је само мањина заправо била отворена за (нове) демократске и либералне вредности.²⁰ Исход разарања друштва у Србији 90-их био је релативно трајна тешкоћа да се у земљи формира снажан и стабилан трансформацијски блок, кадар да осигура чврсте темеље за демократско друштво тржишног типа.²¹

Рушење социјализма у Србији заправо је, како истиче Лазић,²² праћено "блокирањем трансформације" односно одлагањем демократских и тржишних промена, како би се обезбедио простор да бивша политичка номенклатура на миру конвертује своју политичку моћ у економски капитал. Но, управо под том блокадом трансформације, у контексту распада државе, рата и међународних економских санкција, живо се одвијала рестратификација србијанског друштва. Привредни колапс, санкције и рат, на једној су страни стварали рестрикције, док су на другој отварали могућности,²³ а структура средњих слојева се мењала зависно од позиције и приступа њихових припадника тим новоствореним могућностима.

Велика државна потрошња, егалитарна расподела дохотка на рачун преваходно средњих слојева друштвене пирамиде и хиперинфлација која је кулминирала 1993-1994. године, млеле су средње слојеве (особито посебно некада солидно стојеће пензионере и запослене у јавном сектору), редукујући материјално стање њених припадника на елементарни ниво. Инфлација је била важан инструмент за извлачење готовог новца од становништва: она је била "гигантска машина за прерасподелу богатства у Србији, и његово концентрисање у рукама малобројних".²⁴ Истовремено, бујање криминалне економије на једној је страни послужило за енормно и брзоходно богаћење одабраних из етатистичке и економске елите и њихових извођача "подземних" и других радова, док је на другој страни увећала несигурност и осећање друштвене неправде великих размера. Друштвено стање аномије било је пожељан амбијент за "индивидуалну иницијативу" и деловање оних чију "креативност" обично ли-

²⁰ Видети: Младен Лазић (ур.) *Разарање друштва*, Филип Вишњић, Београд, 1994.

²¹ Младен Лазић, "Друштвени распад или преображај", у: М. Лазић (ур.) *Разарање друштва*, н. д.

²² Младен Лазић, "Елите у постсоцијалистичкој трансформацији српског друштва", у: М. Лазић (ур.) *Рачји ход: Србија у трансформацијским процесима*, н. д.; Младен Лазић, "Class, civil society and liberal values in Serbia", Presentation draft, CiSoNet, Саопштење са конференције, Мадрид, 23-25 септембар, 2004. [www.Документ доступан на: <http://www.asp-research.com/seminarsconferences.asp>], и др.

²³ Jens Stihoff Sørensen, "War as Social Transformation: Wealth, Class, Power and Liberal Economy in Serbia", *Civil Wars*, Vol. 6, 4/2003: 55-82.

²⁴ Исто, 63.

митира стање друштвеног реда. Групација "лумпенбуржоазије" је ефикасно функционисала у областима "црно-сиве" економије у којима се оквирима одвијала нова стратификација друштва. Резултати истраживања Лазића и сарадника²⁵ упућују на одређене економске и политичке факторе који су условили процват "сиве" економије, као и на њену *редистрибутивну* улогу: као посебно значајни у сплету системских фактора, у том смислу предњаче ослабљени капацитет формалног сектора да задовољи основне потребе становништва, "мекан" правни поредак, компликована привредна регулатива, као и неефикасна пореска администрација и правосуђе, док су међу коњуктурним чиниоцима од значаја распад државе и заједничког тржишта, као и економска блокада. Коначно, међу психолошким факторима који су пратили процес регрутовања припадника скоро свих социјалних слојева у сектор неформалне привреде, биле су и специфичне вредносне оријентације, које су фаворизовале афирмацију искључиво у материјалним сферама живота.

Док је знатни део средње класе трепео велике губитке у "рововској бици за преживљавање"²⁶ и практично био збрисан већ у првој половини 90-их, ниче нови слој приватних предузетника, људи који су успели да за себе изнађу добру економску позицију у новој клими санкција и рата.²⁷ Приватни сектор "васкрсава на економској позорници" ангажујући све више активног становништва током 90-их: тако, партиципација запослених у приватном сектору 1997. године достиже 36% активног становништва, док број запослених у друштвеном сектору у периоду од 1991-1997. године опада са 2/3 на 3/5 активне популације.²⁸ Услужно занатство, трговина, грађевинарство, угоститељство, туризам, слободне професије, постају места где се стално или привремено проналази заклон за преживљавање и бекство од посрнулог друштвеног сектора. Друго место које се отворило као могућност за преживљавање, али и богаћење средњег слоја, биле су активности које се у литератури означавају као "специфичне врсте стручног рада",²⁹ а које се на прикривеном тржишту испољавају као предузетнички рад, лобирање и рад "ратних профитера". Таква врста активности међутим, поред нешто стручног знања, захтева много богатији сплет неформалних веза, информације и "поверљиве сараднике". "Фантомски рад" односно повремено појављивање на тржишту рада, посебно карактеристичан за одређене сегменте популације као што су пензионери, домаћице, студенти и незапослени, али и радници запослени у државном или мешовитом сектору, био је

²⁵ У: М. Лазић (ур.) *Разарање друштва*, н. д.

²⁶ Д. Мркшић, н. д., 257.

²⁷ J. S. Sørensen, н. д., 60.

²⁸ Д. Мркшић, н. д., 241.

²⁹ М. Лазић (ур.) *Разарање друштва*, н. д.

још једна варијанта тактике преживљавања.³⁰ Цивилни је сектор такође био један од значајних простора и то не само за голо преживљавање, већ и за одржање и репродукцију средње класе, посебно високо образованих стручњака: оснивање и рад у невладиним организацијама које су могле да добију подршку иностраних фондова и донатора, пружала је могућност за солидна примања високообразованим стручњацима различитих профила.³¹ Напокон, одлазак из земље био је још једна алтернатива пропадању: током 90-их, емигрирало је на десетине хиљада високообразованих припадника средње класе и младих који су представљали њену будућност, тражећи излаз у другачијим "правилима игре" и спремни да плате цену који је такав избор носио по њихову индивидуалну покретљивост.³²

Осврт на алтернативе које су се показале као једини начин опстанка, па и економске промоције средњег слоја, упућује на то да у њој нису у великом броју могли учествовати припадници свих негдашњих срењих слојева, који су као такви ушли у разорну кризу деведесетих. Поново је на друштвеној и историјској позорници ванредно раслојавање, социјална и вредносна конфронтација унутар саме средње класе, у којој су неки њени сегменти губитници, које од нижих друштвених слојева дели само критеријум врсте рада (немануелни): од свих највећи губитници били урбани средњи слојеви стручњака и пензионери са мало додирних веза са селом и иностранством.³³ Неки су, пак, изашли као добитници, репозиционирани врло близу владајућем слоју и са великом амбицијом да га се домогну. Унутарслојно диференцирање средње класе показало је исто онолико суровости колико је било и време у коме се одвијало. Сферу у којој су средњи слојеви деведесетих могли да остварују материјалну добит у доброј мери карактерише zasiћеност корупцијом и нерегуларном дистрибуцијом права и добара.³⁴ Опстанак и напредак зависили су од карактеристика које неретко нису имале везе са суштинском животном доктрином средњих слојева које је изнедрила социјалистичка Југославија: велики део њих је, заједно са својим образовним, етичким и оперативним капацитетом, срозан са највећом мером

³⁰ Исто.

³¹ J. S. Sørensen, *н. д.*

³² Како запажа Цвејић, "ако емиграцијом дела средњег слоја и опадањем конкуренције око преосталих радних места остатак овог слоја у Србији није доживео хијерархијски пад, свакако је изгубио на делатном потенцијалу и ослабио своје шансе и шансе целог друштва за структурни успон кроз модернизацију" (Слободан Цвејић, "Опадање друштва у процесу дуалног структурирања: Друштвена покретљивост у Србији деведесетих", у: М. Лазић (ур.) *Рачји ход: Србија у трансформацијским процесима, н. д.*, 298).

³³ J. S. Sørensen, *н. д.*

³⁴ М. Лазић (ур.) *Разарање друштва, н. д.*

бахатости. Судбина многих стручњака била је "хибернација на споредном колосеку", јер у условима ратне и криминалне економије и "епске" културе, они и нису важни.³⁵

Исходи: један поглед на средње слојеве у Србији данас

Чињеница је да је тешко говорити о некаквој аутентичној и правој *средњој класи* у данашњем србијанском друштву, односно као о "класи" чији припадници деле заједничке интересе, свест и вредности.³⁶ Уопште узев, могло би се рећи да данашњи средњи слојеви, поред преосталих и опсталих предтранзицијских припадника са специфичним образовним, културолошким и другим карактеристикама, обухватају и одређене категорије људи који су у њих ушли захваљујући материјалном успону током 90-их. Средњи слојеви у Србији хетерогени су не само с обзиром на материјални³⁷, образовни и професионални критеријум и позицију "између момената рада", већ су то и с обзиром на вредносне оријентације и наклоњеност либералним и демократским вредностима.³⁸

Као пандан "културној револуцији индивидуализма" која је захватила развијена западна друштва "Првог света" у посфордистич-

³⁵ Стјепан Гредел, "Доминантне вредносне оријентације", у: М. Лазић (ур.) *Пазарање друштва*, н. д.

³⁶ Треба приметити да, док су неке емпиријске евиденције из средине 90-их казивале да се у то доба готово 76% грађана самосврставало у "средњу класу" (према: Слободан Антонић, *Заробљена земља: Србија за владе Слободана Милошевића*, Откровење, Београд, 2002, 34), неки новији налази говоре другачије. Тако је ЦеСИД-овим истраживањем јавног мњења из 2005. године нађено да највише анкетираних грађана себе види у радничкој класи (31%), док се готово исто толико сматра припадником "средње класе" (30%), у коју се самосврстало 5% пољопривредника, 9% ПК и НК радника, 26% КВ и ВК радника, 29% домаћица, 35% службеника, 39% техничара, 52% пунолетних ученика и студената и 60% свих стручњака; у "нижу класу" се самосврстало 24% НК и ПК радника, 14% домаћица, 9% КВ и ВКВ радника, по 6% техничара и службеника, по 5% пољопривредника, ученика и студената, као и 2% стручњака (ЦеСИД, *Политичке поделе у Србији у контексту цивилног друштва: Могућност базичног консенсуса и могућност конституисања демократског блока*, Београд, септембар, 2005, 7. [www документ доступан на: www.cesid.org/programi/istravanje].

³⁷ Судаћи према Мркшићевој анализи материјалног положаја друштвених слојева, крајем 90-их је у Србији било близу пола милиона "средњака", оних који су "без губитака" пребродили кризу и били у могућности да штеде и унапређују своје економске активности. Но, скоро половина домаћинстава слојева урбане средње класе у ширем смислу (ситни приватници, стручњаци, техничари и службеници) имала је низак материјални положај, око 1/4 "средњи", док је у зони несигурности живело по 1/5 породица стручњака и samozапоселних и више од 1/4 техничара и нижих службеника (Д. Мркшић, н. д., 277).

³⁸ О томе више у: М. Лазић, "Class, civil society and liberal values in Serbia", н. д.

ко доба, на домаћем је терену својеврсно оргијање индивидуализма попримило монструозни облик огољене похлепе и бруталности оних који су "прикочили" трансформацијске процесе 90-их, као и оних који су били довољно "инвентивни" да ничим спутаном спретношћу пактирају са политичком елитом. Лични квалитети који су увећавали шансу за "успети у животу" у Србији 90-их, самоактуелизовати се, реализовати своје потенцијале, били су у првом реду амораланост и макијавелизам. Тек део средњих слојева који се могао ослонити на повољну позицију или "специфична знања" која су, њима на срећу, била на тржишној цени у смутном добу и јеку лешинарења над социјалистичком заоставштином, успео је да се одржи, па и профитира од транзицијских процеса. Уопште узев, проблематично би могло бити то што "способност сналажења у новим ситуацијама" и цена на тржишту многих од оних који су се одржали, а посебно оних који су се нагло успињали на друштвеној лествици, нису нужно кореспондирали чак ни са елементарним друштвеним нормама. Како економски, тако и по стилу живота, ти нови средњи слојеви генерисани у доба дубоке друштвене кризе значајно су били удаљени од највећег дела негдашње средње класе која је тонула све дубље (просветни и научни радници, уметници, универзитетски професори, итд.), и чији су се одређени сегменти само по добром обичају сврставали у "средње слојеве", а да су заправо трпели неиздрживе притиске на доле. Могло би се поставити и питање какав "гарант демократског развоја и стабилности друштва" могу бити данашњи "виши средњи слојеви" у Србији, тај амалгам у којем можебити прилично партиципирају несанкционисани ратни профитери и шверцери, корумпирани службеници разне врсте, различити "сналажљиви" ситнији предузетници са ипак добрим рођачким и другим "везама" и незанемарљивим корупционашким капацитетом? Изникли су и формирали се читави слојеви људи са социјалним карактеристикама које су некада имали значење симптома друштвене патологије. Оно што њих спаја углавном се своди на тежњу да се и даље економски успињу хитро и мрачним пречицама, као и дубоки презир према образовању, "млитавим" интелектуалцима и "неспособним" и "завидним" моралним "цепидлакама". У вредносном смислу, они су пре пета колона дела нове предузетничке елите "сумњиве прошлости", а политички су пре гарант нестабилности друштва, правне државе и демократије, генератор структуралних притисака и даље ерозије система вредности и нормативног поретка, ометање процеса приватизације³⁹ и барем де-

³⁹ Љубомир Мацар је, на пример, својевремено указивао да је против приватизације у Србији током 90-их био и добар део постојећег приватног сектора: многи су приватници у деформисаној привредној структури пронашли своје угодне законе у којима добро зарађују; приватизација би донела и знатно повећање конкуренције, док би, на другој страни, онемогућила извлачење екстрапрофита из

лимичне рестаурације претходног стања коме природно тежи макар део оних који су профитирали у рату, на шверцу и монополима (у сивој клими 90-их и почетком двехиљадитих година), и којима заправо одговара трајно нестабилна политичка и правна клима.

Хаос у позиционирању и награђивању припадника средњих слојева током 90-их жестоко је нагризао осећање правичности, продубљивао је унутаркласно раслојавање, релативну депривацију и несигурност, са врло вероватним супресивним ефектом на укорјењавање либералних вредности. Та комбинација релативне депривације и специфичне форме индивидуализма (који је не баш ретко узимао предаторски карактер и криминални израз), генерисала је дубоку моралну кризу, конфликтност и пораст криминалитета сваке врсте, све до дубоке криминализације друштва. Уместо да истински залегне на вазда прокламованој "борби против криминала" као "приоритетном задатку", политичка елита је доследно бирала лакши и, разуме се, *целисходнији* пут, а цену таквих избора платила је добрим делом управо негдашња средња класа. За разлику од баналног макијавелизма и антисоцијалне (криминалне) "инвентивности" (који су генерисали неке алтернативне средње и више слојеве), вредности као што су образовање, поштовање друштвених норми и одлагање гратификације, неретко су падале на испиту реалности водећи у резигнацију, повлачење и депресију унутар средњих слојева, који су у литератури ишчитавани и као одсуство "класне свести".

Октобарске промене из 2000. године су, како истиче Младен Лазић, дошле прекасно за масовно прихватање либерализма, будући да су "'транзицијски губитници' овде настали и пре него што је права трансформација и отпочела."⁴⁰ Вредносна конфузија, али и осећање неправде, изневерених очекивања, незадовољства и неповерења у институције, оно је што већ више од деценије и још увек карактерише знатан део србијанског друштва,⁴¹ друштва у којем је драматично нарушен социјални капитал систематском девастацијом друштвених вредности и формалног и неформалног нормативног поретка, који се на све стране непрестано оплакују и у јавном и приватном дискурсу, неретко уз носталгичну референцу на "стара добра времена". Либерализам је овде стигао у таласу варварске најезде, и за многе је асоциран са стрепњом. Оно што, пак, даје наду, јесте то да сукоб вредности који

пословања са друштвеним сектором (Љубомир Маџар, "Путеви и беспућа приватизације у Југославији", *Економски анали*, XLII, тематски број, децембар 1998, наведено према: Михаил Арандаренко, "Економска стварност Србије", у: М. Лазић (ур.) *Рачји ход: Србија у трансформацијским процесима*, н. д., 367).

⁴⁰ М. Лазић, "Class, civil society and liberal values in Serbia", н. д., 2-3.

⁴¹ Видети нпр. Срећко Михаиловић, "Како грађани Србије виде и доживљавају транзицију", у: Срећко Михаиловић (ур.) *Пет година транзиције у Србији*, Социјалдемократски клуб и Фондација Friedrich Ebert, Београд, 2005.

се у Србији новијег доба испољава претежно као "сукоб генерација", има и свој посве природан исход: резултати неких најновијих истраживања јасно говоре да су млади у Србији у приличној мери наклоњени ономе што се може сматрати корпусом либералних вредности, да гаје поверење у ефикасност демократије, да су интелектуално отворени и оријентисани ка постигнућу, те да су јасно ненаклоњени ауторитарној послушности, традиционализму и патријархалности.⁴²

Завршни осврт

Економска и друштвена криза довела је до општег пада друштвеног стандарда знатно угрожавајући и средње слојеве. Не само њихов економски статус и утицај, већ и политички, вредносни и културни обрасци, доведени су у питање. Осиромашење, губитак политичке и друштвене моћи, лавирање између старих и нових идеологија, деградација постојећих културних вредности, последица су промене друштвеног система која је за резултат имала сукоб широких размера. Друштвени актери који су водили и искористили новонастало стање за сопствену друштвену и економску промоцију потиснули су дотадашњу средњу класу ка друштвеној маргини, обезвређујући и омаловажавајући оно што су били њени културни модели, пружајући јој, пак, неке нове идеолошке смернице саздане од националистичке политичке агитације, профитерске и подваљивачке економске оријентације и ретрогардне квази-традиционалне баштине. Не сналазећи се у условима материјалног пропадања, неки делови средњих слојева су се опредељивали за владајућу политику, прихватајући њену демагошку идеологију која је пружала какву-такву сигурно-

⁴² Резултати ЦеСИД-овог истраживања политичких подела и вредносних оријентација грађана Србије, које су 2005. године спровели Срећко Михаиловић и сарадници, у одређеној мери упућују на вредносну диференцијацију грађана сходно њиховој позицији унутар друштвене структуре. Наиме, каноничком дискриминативном анализом изолована је културолошко-вредносна димензија именована као "интелектуална затвореност и конзервативизам" коју формира поверење у војску и полицију, антизападна оријентација, ауторитарна послушност, традиционализам, патријархалност, конформизам, колективизам, интелектуална затвореност и одсуство мотива постигнућа, а на којој су високе положаје заузеле испитаници стари 60 и више година, испитаници са завршеном основном школом, пољопривредници, НК и ПК радници и домаћице, док су се на њеном супротном полу концентрисали испитаници стари од 18-39 година, испитаници са завршеном вишом школом или факултетом, ученици, студенти и (најупадљивије) стручњаци. На средини се груписала средња генерација испитаника (од 40-59 година), затим испитанци са средњом школом, КВ и ВКВ радници, техничари и службеници (ЦеСИД, *Политичке поделе у Србији у контексту цивилног друштва: Могућност базичног консенсуса и могућност конституисања демократског блока*. Београд, новембар, 2005, 16-25. [www документ доступан на: www.cesid.org].

ст у ситуацији неизвесности и мрачне перспективе (одржање или пропадање). Неки су се, пак, делимично или потпуно резигнирали, испољавајући своје незадовољство кроз млак политички ангажман у оквиру опозиционих политичких партија и кроз бојкот културних садржаја које је агресивно наметала политичка "креативна радионица". Обезвређени интелектуалци, задржавствени и просветни радници, службеници и трговци, који су се на најразличитије начине довијали да би обезбедили елементарни опстанак, изгубили су друштвено достојанство, не налазећи начина да се поново наметну кроз озбиљнију друштвену акцију. Повлачење из друштвеног живота, одлазак у иностранство у потрази за бољим условима макар и по цену пада у индивидуалној покретљивости, као и евентуално сналажење у областима сиве економије које је допустила владајућа структура, били су једна општа слика модалитета понашања средњег слоја. Али, већ поменута унутрашња динамика у оквирима средње класе, показала се и овог пута помало замагљена у прилично генерализованој констатацији да је средња класа пропала.

"Жилавост" средње класе србијанског друштва током велике друштвене кризе 90-их, у доброј је мери оповргла негдашња суморна очекивања у погледу њеног опстанка. Налази истраживања које су својевремено спровели Лазић и сарадници⁴³ јасно су указали да опште осиромашивање с почетка 90-их није аутоматски водило у пауперизацију припадника средње класе: инфлација која је гутала редовне приходе није обезвредила ни њихову имовину, нити њихову едукованост која им је омогућила добру позицију на сивом тржишту. Средња класа, како запажа Данило Мркшић⁴⁴, није нестала током 90-их, како се то "у журналистичком жаргону стално понавља", али, "недоумице око ове класе су друге врсте: она у социјалистичком друштву није право ни стасала, а већ је била далеко више декомпнована него у капиталистичком друштву."

Док су припадници средње класе у целини узев били изложени изазовима економског пада, синхронно се продубљивало и њихово унутрашње раслојавање, и то не само услед повећавања међугранског диференцирања унутар формалног сектора, већ и услед неједнаког приступа "специфичним пословима" на сивом тржишту, као и раширеног непотизма и корупције. Тако, док је већи део средње класе платио цену економског суноврата, ратова, санкција и криминализације друштва, дотле се на другој страни, њеном мањем делу економски статус побољшао, отварајући му и простор за покретање према горе. Први су из претходног периода изашли не само осиромашени, већ и трауматизовани и конфузни, са болним искуством губитка ослонца и поверења како у државу, тако и у сопствене капацитете, и

⁴³ М. Лазић (ур.) *Разарање друштва*, н. д.

⁴⁴ Д. Мркшић, н. д., 280.

горким осећањем велике друштвене неправде: у станици у којој је трансформацијски процес принудно заустављен, обилато се развила криминална економија у контексту рата и санкција, као и под окриљем пљачкашке приватизације и квази-транзицијских процеса из раних 90-их, који су многе дотадашње припаднике средње класе потиснули ка сиромаштву. Други су, међутим, користећи повољност позиције и тржишне цене сопствених знања и спретности, успели да кроз 90-е прођу неозлеђени, а евентуално и да обезбеде место које ће им касније омогућити да се сврстају у ред транзиционих добитника, раме уз раме са онима који су углавном захваљујући црно-сивом тржишту, корупцији, узурпацији и ратном профитерству благовремено заузели повољна стартна места за ново доба, у којем ће се, евентуално, подићи и нова, економски и социјално "еманципована" средња класа.

Olivera Pavićević, Biljana Simeunović-Patić, Beograd

MIDDLE CLASS AND ITS CHARACTERISTICS IN SERBIA IN RECENT TIMES

Summary

The subject of the paper are historical development and characteristics of the middle class of the society, with special emphasis on development and transformation of middle classes in Serbia in the last several decades. In contemplation of the middle class of Serbia today, sustainability and scope of a relatively frequent statement in public discourse on recent history of the Serbian society is examined, the one which relates to the "fall of the middle class". Central subject of the paper is the question whether tectonic social crisis in the last 15 years has brought about disappearance, complete material and social breakdown of middle classes, i.e., whether the unstoppable enriching of members of the governing political and bureaucratic structures from the previous regime has brought about extreme polarization of the society, with a marginal leftover. Conclusions of the paper are that middle class in Serbia has only "generally" survived the 90s, that during the intensive social crisis it was partially injured, decomposed and differentiated, and that the said processes and the manner in which they took place have possibly left some unfavorable consequences to its "constructive social potential". In this sense the thesis discussed remains only partially confirmed.

Key Words: Middle Class, Middle Strata, Serbia, Social Transition.